

રૂપરેખા

- 14.0 ઉદ્દેશો
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 વ્યાજનો અર્થ
- 14.3 વ્યાજને અસર કરતાં પરિબળો
- 14.4 કેઈન્સનો વ્યાજ નિર્ધારણનો સિદ્ધાંત
- 14.5 સારાંશ
- ★ ચાવીરૂપ શબ્દો
 - ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
 - ★ સંદર્ભ

14.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસથી –

1. વ્યાજનો અર્થ ખ્યાલ આવશે.
2. વ્યાજ તથા વ્યાજને અસર કરતાં પરિબળો કે જેના આધારે વ્યાજ નક્કી થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.
3. કેઈન્સના વ્યાજ નિર્ધારણ સિદ્ધાંતને જાણી શકાશે.

14.1 પ્રસ્તાવના :

જ્યારે વ્યક્તિ પાસે પોતાની આવશ્યકતા કરતાં ઓછાં નાણાં હોય ત્યારે પોતાની વર્તમાન જરૂરિયાતો સંતોષવા તે નાણાંની માંગ કરે છે. આવી જ રીતે વેપારી કે ઉત્પાદકોને પણ પોતાની વર્તમાન મૂડી કરતાં વધારે મૂડીની આવશ્યકતા પોતાના ધંધાને વિકસાવવા માટે જરૂરી બની રહે ત્યારે તે બેંક કે નાણાંકીય સંસ્થા પાસેથી કે બેંક પાસેથી નાણાં ઉછીનાં મેળવે છે. આ ઉપરાંત સરકારને પણ જ્યારે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે નાણાં ભંડોળની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. ત્યારે લોકો, બેંક કે નાણાંકીય સંસ્થા પાસેથી સરકાર ઉછીનાં નાણાં મેળવે છે. અને આ મૂડી મેળવી લીધા બાદ તેના ઉપયોગ બદલ મૂડીના માલિકને તેનું વળતર ચુકવવાનું થાય છે. જે વળતર મૂડીના માલિકને ચુકવવામાં આવે છે તેને વ્યાજ કહે છે. પરંતુ આ વ્યાજ નક્કી કરનારા કે વ્યાજને અસર કરતાં ઘણાં બધાં પરિબળો છે. એ પરિબળોને સમજવા પણ

જરૂરી છે. કારણ કે વ્યાજના દરો સતત એકસરખા રહેતા નથી એટલે કે સ્થિર રહેતા નથી પરંતુ તેમાં પરિવર્તન આવે છે. જ્યારે લોકો પોતાની પાસે કેટલી રોકડ રાખે છે તેના આધારે પણ અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો પરિવર્તન પામતો રહે છે અને તેથી જ વ્યાજમાં પણ ફેરફાર થાય છે. જેની ચર્ચા આપણે આ એકમમાં કેઈન્સના રોકડ પસંદગીના સિદ્ધાંત દ્વારા કરીશું.

14.2 વ્યાજનો અર્થ :

પ્રો. માર્શલ નોંધે છે કે “ મૂડીનો ઉપયોગ કરવા બદલ મૂડી ઉછીની મેળવનાર વ્યક્તિ દ્વારા મૂડી માલિકને જે ચોક્કસ સમયગાળા માટેનું વળતર ચુકવાય છે તે વ્યાજ છે.

પ્રો. માર્શલે આપેલ વ્યાખ્યા વાસ્તવિકતા કે વ્યવહારમાં આપણે વ્યાજનો જે અર્થ કરીએ છીએ તેની ખુબ નજીક છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ બેંકમાંથી નાણાં ઉછીના લે ત્યારે તે નાણાંનો પોતાના ચોક્કસ હેતુ માટે અને ચોક્કસ સમયગાળા માટે ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેના બદલમાં બેંકમાંથી લીધેલ મૂડી કરતાં જે વધારાની રકમ ચુકવવા તૈયાર થાય તેને વ્યાજ કહે છે. આમ, આ વ્યાખ્યા પણ વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાતા અર્થની ઘણી નજીક છે.

પ્રો. જે. એમ. કેઈન્સના મતે “ વ્યાજ એ ચોક્કસ સમય માટે તરલતા (રોકડ પ્રવાહ) થી અલગ પડવા માટેનું વળતર છે.”

અહીં પણ મૂડીનો માલિક જ્યારે અન્ય કોઈને પોતાની મૂડીનો ઉપયોગ કરવા માટે આપે એટલે કે ઉછીની આપે ત્યારે તે રોકડ તેની પાસે રહેતી નથી. આમ, મૂડીનો માલિક પોતાના રોકડ પ્રવાહથી અલગ પડે છે. આથી અમુક ચોક્કસ સમય માટે મૂડીનો માલિક પોતાની મૂડીનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. આમ, મૂડીના માલિકને પોતાના રોકડ પ્રવાહથી અલગ પડવા માટે જે વળતર ચુકવવામાં આવે છે તે વ્યાજ છે.

14.3 વ્યાજને અસર કરતાં પરિબળો :

પહેલાના સમયમાં ધંધા નાના પાયા પર ચાલતા હોવાથી નિયોજક પાસે જરૂરિયાત પૂરતી મૂડી મળી રહેતી પરંતુ હવેના સમયમાં ધંધાનું કદ મોટું થતું જાય છે. જેથી ઉત્પાદન ખૂબ મોટા પાયા પર શરૂઆત થઈ ગઈ આથી નિયોજક પાસે રહેલી મૂડી અપૂરતી લાગે છે. માટે નિયોજક મૂડીના માલિક પાસેથી જરૂરિયાત પ્રમાણે મૂડી ઉછીની મેળવી ધંધામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આ મૂડીના વપરાશ બદલ મૂડીના માલિકને જે વળતર ચુકવવામાં આવે છે તેને વ્યાજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મોટા ભાગે જ્યારે વ્યાજની ચર્ચા કરવામાં આવે ત્યારે અર્થશાસ્ત્રીઓના મંતવ્ય એક અથવા બીજી રીતે એકસરખા રહ્યા છે અથવા તેમના દ્વારા આપેલી વ્યાખ્યાઓનો સારાંશ મોટા ભાગે એક સરખો જોવા મળ્યો છે. જે અગાઉ વ્યાજની વ્યાખ્યાઓની ચર્ચા કરી તેમાં જોઈ શકાય છે. આમ, વ્યાજ અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓની સહમતી બને છે પરંતુ જ્યારે વ્યાજને અસર કરતાં પરિબળો અથવા કઈ બાબતોને આધારે વ્યાજ નક્કી થાય છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવે ત્યારે આ બાબતમાં જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓ પોતાના અલગ અલગ મંતવ્ય ધરાવે છે અને મોટાભાગે તેને ત્રણ જુદા જુદા ભાગમાં દર્શાવવાનો પ્રયાસ થયો છે.

1. બિનનાણાંકીય પરિબળો
2. નાણાંકીય પરિબળો

3. અન્ય પરિબળો

14.3.1 બિનનાણાંકીય પરિબળો :

વ્યાજ નક્કી કરવામાં બિનનાણાંકીય પરિબળો ભાગ ભજવે છે તેવી રજૂઆત પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવી. તેમના મત પ્રમાણે વ્યાજ નક્કી કરવામાં નાણું પોતે સ્થિર રહે છે અથવા તટસ્થ રહે છે. અને વ્યાજ નક્કી કરવામાં બિનનાણાંકીય પરિબળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અ. આત્મસંયમ :

કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતે એકઠી કરેલ રકમ પર વ્યાજ મળી શકે છે અને આ એકઠી કરેલ રકમ એટલે બચત. પણ જરા વિચારીએ કે વ્યક્તિ બચત ક્યારે કરી શકે જ્યારે તે પોતાની વર્તમાન જરૂરિયાતો પૂરી ન કરે અથવા જે વર્તમાન ઉપયોગ છે તેનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે તે વ્યક્તિ બચત કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિના હાથમાં નાણાં આવે ત્યારે તેને પોતાની અનેક જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની ઈચ્છા થાય છે પરંતુ બચત કરવા માટે વર્તમાન જરૂરિયાતો પર આત્મસંયમ જરૂરી બને છે. એટલે કે તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તો જ બચત થઈ શકે. જો તેને બચત પર વ્યાજ ન મળે તો તે વર્તમાન જરૂરિયાતનો ત્યાગ કરવા તૈયાર ન પણ થાય.

આમ, જ્યાં આત્મસંયમ ઓછું હોય ત્યાં લોકોની બચત ઓછી રહે છે જેથી વ્યાજ વધારે રહે છે. તેના કરતાં ઊલટું જે જગ્યાએ લોકોનો આત્મસંયમ વધારે હશે ત્યાં બચત પણ વધારે હશે. જેથી સ્વાભાવિક જ ત્યાં વ્યાજના દર નીચા હશે.

બ. સમયની પસંદગી :

આપણી આજુબાજુ નજર કરીએ તો એવા ઘણા માણસો મળશે જે વર્તમાનને જ બધું ગણતા હોય અને વર્તમાનમાં જીવી લેવા માંગતા હોય. આથી વર્તમાન વપરાશને પાછો ઠેલીને બચત કરી ભવિષ્યમાં વપરાશ કરવા માટે રાજી થતા નથી. આથી આવા લોકોના વર્તમાન વપરાશને રોકવા કે અટકાવવા માટેનું વળતર એ વ્યાજ છે. પ્રો. બર્ક તેમજ પ્રો. ઈરવીંગ ફીશરે આ જ ખ્યાલને રજૂ કર્યો છે. જો આ વ્યક્તિ વર્તમાન ઉપભોગને બદલે ભવિષ્યના ઉપભોગને પસંદગી આપે તો જ બચત કરી શકે પરંતુ તેના માટે તેની બચત પર જો વધુ રકમ (વ્યાજ) મળતું હોય તો કદાચ આવું કરવા તૈયાર થાય.

આમ, જ્યાં લોકો વર્તમાન ઉપભોગને પસંદ કરતા હોય ત્યાં બચત ઓછી રહેવાથી વ્યાજ વધુ હોય શકે જેની સામે જ્યાં લોકો ભવિષ્યના ઉપભોગ માટે તૈયાર થાય ત્યાં બચત વધુ હોવાથી વ્યાજના દર નીચા રહી શકે.

ક. પ્રતીક્ષા :

પ્રો.આલ્ફ્રેડ માર્શલના મત અનુસાર અર્થતંત્રમાં કે બજારમાં બીજાને નાણાં ઉછીનાં આપનાર વ્યક્તિ ધનિક હોય છે. આથી તેઓની મોટાભાગની જરૂરિયાતો પૂરી થઈ ગયા પછી પણ તેમની પાસે વધારાનાં નાણાં હોવાથી તેઓ ધીરાણ કરે છે. આથી તેમણે મુદ્દા (અ) માં ચર્ચા કરી તે મુજબ ત્યાગ કરવો પડતો નથી. તેઓએ માત્ર રાહ જોવાની હોય છે કે પ્રતીક્ષા કરવાની હોય છે. તેઓ કદાચ પણ ત્યાગ કરે તો તે થોડા સમયનો જ હોય છે. માટે તેમણે એટલો સમય માત્ર પ્રતીક્ષા કરવાની રહે છે. આ પ્રતીક્ષા કરવા માટે જે વળતર ચુકવાય તે વ્યાજ છે.

જે જગ્યાએ લોકોની પ્રતીક્ષા કરવાની વૃત્તિ વધારે હશે ત્યાં બચતો વધારે હશે ત્યાં

બચતો વધારે પ્રમાણમાં થશે આથી ત્યાં બચત વધારે હોવાથી વ્યાજ ઘટશે તેના કરતાં ઊલટું જ્યાં પ્રતીક્ષા કરવાની વૃત્તિ ઓછી હશે ત્યાં બચત ઓછી થશે માટે વ્યાજના દર ઊંચા રહેશે.

ડ. માંગ અને પુરવઠા :

આલ્ફેડ માર્શલ તથા ડેવીડ રિકાર્ડો જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ નાણાંની માંગ અને પુરવઠામાં ફેરફાર થતો રહે છે જેથી વ્યાજના દરમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. કોઈ વાર નાણાંની માંગ બજારમાં વધી જાય અને સામે જો બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઓછો હોય તો વ્યાજના દર ઊંચા રહે છે. જેની સામે મૂડીરોકાણ માટે નાણાંની માંગ ઓછી અને નાણાંનો પુરવઠો વધુ હોય તો વ્યાજના દર નીચા રહે છે. આમ, જ્યારે માંગ અને પુરવઠામાં સ્થિરતા આવે ત્યારે વ્યાજના દરોમાં પણ તે સમયગાળા દરમિયાન સ્થિરતા જોવા મળે છે.

14.3.2. નાણાંકીય પરિબલો :

પ્રશિષ્ટ અથવા પહેલાના અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ વ્યાજનો દર નક્કી થવામાં નાણું તટસ્થ અથવા સ્થિર રહે છે અને બિનનાણાંકીય પરિબલો દ્વારા વ્યાજ નક્કી થાય છે. પરંતુ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ વ્યાજનો દર નક્કી કરવામાં નાણુ પોતે પણ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે માટે આ નાણાંકીય પરિબલોને ધ્યાનમાં લેવા આવશ્યક બને છે.

અ. ધીરાણપાત્ર ભંડોળની માંગ અને પુરવઠો :

ધીરાણપાત્ર ભંડોળ એટલે ધીરાણ તરીકે લઈ શકાય અને ધીરાણ તરીકે આપી શકાય તેવું ભંડોળ. આમ, વ્યાજ એ આવા ભંડોળ દ્વારા નક્કી થાય છે. જે જગ્યાએ આ ધીરાણપાત્ર ભંડોળનો માંગ અને પુરવઠો એક સરખા થાય ત્યાં વ્યાજનો દર નક્કી થાય છે. વ્યક્તિઓ કે ધંધાઓ ધીરાણપાત્ર ભંડોળની માંગ કરે છે જેની સામે અમુક વ્યક્તિઓ, બેંકો કે અન્ય નાણાંકીય સંસ્થાઓ ધીરાણપાત્ર ભંડોળનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે. મોટા ભાગે આ માંગ અને પુરવઠામાં સમતોલન જોવા મળતું નથી. જ્યારે ધીરાણપાત્ર ભંડોળના પુરવઠા કરતાં તેની માંગ વધી જાય ત્યારે વ્યાજના દર વધે છે અને જો ધીરાણપાત્ર ભંડોળના પુરવઠા કરતાં માંગ ઓછી રહે ત્યારે વ્યાજના દરમાં ઘટાડો નોંધાય છે.

બ. લોકોની રોકડ પસંદગી :

લોકો જે નાણાં હાથ પર રાખવાનું પસંદ કરે છે તેને રોકડ પસંદગી અથવા લોકોની તરલતા માટેની પસંદગી તરીકે ઓળખાય છે. મોટાભાગે લોકો 1. વિનિમયનો હેતુ (રોજીંદા ખર્ચ માટે) 2. સાવચેતીનો હેતુ (અનિશ્ચિતતાને પહોંચી વળવા) 3. સટ્ટાકીય હેતુ (સટ્ટો કરવા માટે) હાથ પર નાણાં રાખવાનું પસંદ કરે છે. પહેલા બે હેતુ માટે રાખવામાં આવતી રોકડ મોટા ભાગે સ્થિર રહે છે. જેની સામે સટ્ટાની પ્રવૃત્તિ માટે રાખવામાં આવતી રોકડ અનિશ્ચિત હોય છે. આમ, લોકોની રોકડ પસંદગી જેટલી વધારે હશે. (હાથ પર વધુ નાણાં રાખશે) તેટલું વ્યાજ વધારે રહે છે અને રોકડ પસંદગી જેટલી ઓછી તેટલું વ્યાજ ઓછું રહે છે.

14.3.3. અન્ય પરિબલો :

અ. મધ્યસ્થ બેંકની નાણાંકીય સ્થિતિ :

દરેક દેશમાં નાણાંના પુરવઠાને અંકુશમાં રાખવા, નિશ્ચિત દિશા આપવા તેમ

જ અર્થતંત્રમાં દેશનું તેમ જ લોકોનું હિત જાળવી ધાર્યા પરિણામ મેળવવા મધ્યસ્થ બેંક કામ કરતી હોય છે. મધ્યસ્થ બેંકનું મુખ્ય કામ નાણાંના પુરવઠાને સુનિશ્ચિત કરી દિશા આપવાનો હોય છે. જો અર્થતંત્રમાં નાણુ જરૂરિયાત કરતાં વધી જાય તો મધ્યસ્થ બેંક બેંકદરમાં વધારો કરી વ્યાજ દરો વધારે છે અને હુગાવાની સ્થિતિને કાબુમાં લે છે. તેનાથી ઊલટું જો નાણાંનો પુરવઠો જરૂરિયાત કરતાં ઓછો થઈ જાય તો મધ્યસ્થ બેંક બેંકદરમાં ઘટાડો કરી વ્યાજદરો ઘટાડે છે. આમ, મધ્યસ્થ બેંક પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ નાણાંકીય નીતિ હેઠળ કરે છે.

બ. દેશમાં નાણાંનો પુરવઠો :

કોઈપણ દેશમાં નાણાંનો પુરવઠો દેશની મધ્યસ્થ બેંક અને કેન્દ્ર સરકાર સાથે મળીને નાણાંકીય નીતિ દ્વારા નક્કી કરે છે. જો નાણાંનો પુરવઠો વધારે હોય સામે અર્થતંત્રની આવશ્યકતા ઓછી હોય તો વ્યાજદરમાં ઘટાડો આવે છે. તેનાથી ઊલટું આવશ્યકતા કરતાં પુરવઠો ઘટે તો વ્યાજદરમાં વધારો આવે છે.

ક. વિશ્વસ્તરે તરલતા :

વિશ્વસ્તરે નાણાંની તરલતાની અસર હવેના સમયમાં દેશની તરલતા ઉપર પણ જોવા મળે છે. જો વૈશ્વિક મંદી ચાલતી હોય અને વિશ્વસ્તરે નાણાંની તરલતા (રોકડ પ્રવાહ) માં ઘટાડો થાય તો જે તે દેશને વધતા કે ઓછા અંશે પોતાના દેશના અર્થતંત્રની તરલતામાં ઘટાડો જોવા મળી શકે જેની સીધી અસર દેશમાં રહેલા નાણાંના પુરવઠા પર અને વ્યાજના દરો પર થાય છે.

ડ. મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા :

વ્યાજના દરનો આધાર મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા પર પણ છે. મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા એટલે “મૂડીના એકમમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી જે ચોખ્ખું વળતર (ખર્ચ બાદ કર્યા પછીનું) પ્રાપ્ત થાય છે તેને મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા કહે છે. જો અર્થતંત્રમાં તેજ હોય કે હકારાત્મકતા હોય તો મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા વધુ રહે છે. અર્થતંત્ર નિરાશાવાદી વાતાવરણમાં હોય તો મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા નીચી રહે છે. જો મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા વધુ તો વ્યાજનો દર વધારે રહે છે અને જો મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા ઓછી હોય તો વ્યાજનો દર પણ નીચો રહે છે.

14.4 કેઈન્સનો વ્યાજ નિર્ધારણનો સિદ્ધાંત :

રોકડ પસંદગીના સિદ્ધાંતની રજૂઆત જે. એમ. કેઈન્સ દ્વારા 1936માં તેમના પુસ્તક “The General Theory” માં કરવામાં આવી. તેમણે વ્યાજનો રોકડ પસંદગીનો સિદ્ધાંત રજૂઆત કરતાં પહેલા પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલ સિદ્ધાંતની અમુક ટીકાઓ રજૂ કરી.

1. વ્યાજ એ બચત કરવાનું કે રાહ જોવાનું વળતર નથી.
2. વ્યાજનો દર બચત નક્કી કરતો નથી.
3. નાણાંની માંગ વ્યાજદરના આધારે નક્કી થતી નથી.

જે. એમ. કેઈન્સ પોતાના રોકડ પસંદગીના સિદ્ધાંતમાં નોંધે છે કે “વ્યાજ એ રોકડની તરલતાથી અલગ પડવાનું વળતર છે.” સરળ શબ્દોમાંકહીએ તો વ્યાજ એ વર્તમાન વપરાશ કે ચોક્કસ સમય માટે મૂડીની માલિકીથી અલગ પડવા માટેનું વળતર છે. કેઈન્સના મતે વ્યાજ એ બચત કરવા માટેનું નહીં પરંતુ પોતાની બચતથી અલગ

પડવાનું વળતર છે.

કેઈન્સના મતે વ્યાજનો દર નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. પરંતુ અહીં નોંધીએ કે નાણાંનો પુરવઠો મધ્યસ્થ બેંક (RBI) દ્વારા પૂરો પાડવામાં આવે છે. માટે નાણાંનો પુરવઠો તેના દ્વારા નક્કી થાય છે. આમ, ટૂંકાગાળામાં આ પુરવઠામાં ફેરફાર થતો નથી. જેની સામે નાણાંની માંગમાં સતત ફેરફાર થતો રહે છે. આમ, ટૂંકાગાળામાં જોવા જોઈએ તો નાણાંનો પુરવઠો સ્થિર રહે છે અને માત્ર નાણાંની માંગ દ્વારા વ્યાજનો દર નક્કી થાય છે. અહીં નોંધીએ કે લોકો હાથ પર રોકડ રાખવા માટે નાણાંની માંગ કરે છે. આથી નાણાંની માંગને “રોકડ પસંદગી” એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. અને સરળ ભાષામાં કહીએ તો હાથ પર રોકડ રાખવાની પસંદગી.

સામાન્ય રીતે લોકોની આવકને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય (1) ખર્ચ અને (2) બચત. જો વ્યક્તિની ખર્ચવૃત્તિ વધારે હોય અથવા બીજા શબ્દોમાં ખર્ચાવૃત્તિ ઊંચી હોય તો બચત ઓછી રહે છે અને જો ઓછી ખર્ચવૃત્તિ હોય તો વધારે બચત કરી શકે. આથી અહીં કહી શકાય કે વ્યાજનો દર બચત સાથે નહીં પરંતુ આવક સાથે સંબંધિત છે. કારણ કે બચતનો જન્મ આવકમાંથી થાય છે. લોકો પોતાની બચતનો ઉપયોગ બે હેતુ માટે કરે છે. વ્યક્તિએ પોતાની બચત પોતાની પાસે રાખી શકે અથવા તે બચતનું અન્યને ધીરાણ કરી શકે. જો વ્યક્તિ પોતાની બચતનો ઉપયોગ અન્યને ધીરાણ કરવા માટે કરે તો વ્યક્તિ પોતાનો વર્તમાન વપરાશ અથવા ચોક્કસ સમય માટે મૂડીની માલિકી જતી કરવી પડે છે. વ્યક્તિ પોતાની માલિકી ત્યારે જતી કરવા તૈયાર થાય છે જ્યારે જો તેણે ધીરાણ કરેલી રકમ કરતાં વધુ રકમ મેળવી શકે. જો તેણે ધીરાણ કરેલી રકમ કરતાં વધુ રકમ તે મેળવે તો તે વધારાની રકમને વ્યાજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો રોકડ પસંદગીનું પ્રમાણ વધારે હોય એટલે કે લોકો હાથ પર વધુ રોકડ રકમ રાખવાનું પસંદ કરતા હોય તો વ્યાજના દર ઊંચા રહે છે અને જો લોકોની રોકડ પસંદગી ઓછી હોય તો વ્યાજનો દર નીચો રહે છે.

લોકોની રોકડ પસંદગીનો આધાર મુખ્ય નીચે દર્શાવેલ ત્રણ હેતુઓ કે પરિબળો પર રહેલો છે.

1. વિનિમયનો હેતુ :

વ્યક્તિએ કરવાના થતા ખર્ચા આખા મહિના દરમિયાન કરવાના થતા હોય છે. સામાન્ય લોકોના રોજિંદા વ્યવહારોની જેમ જ વેપારી અને ઉત્પાદકોએ પણ પોતાના રોજબરોજના વ્યવહારો ચલાવવા માટે હાથ પર રોકડ રાખવી પડે છે. આમ, રોજિંદી લેવડદેવડ માટે લોકો અને ઉત્પાદકો-વેપારીઓ હાથ પર રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે. જેને વિનિમયના હેતુ માટેની નાણાંની માંગ કહેવામાં આવે છે.

જો ધંધામાં આવકનું પ્રમાણ ઊંચું હોય, રોકડ નાણું ઝડપથી ફરતું હોય, માલ ઉધાર પર મેળવી શકાતો હોય એવા સંજોગોમાં સામાન્ય રીતે હાથ પર રોકડ રાખવાની જરૂરિયાત ઓછી ઊભી થાય છે. સામાન્યતઃ ઉત્પાદકોને વેપારીઓ કરતાં વધુ રોકડ હાથ પર રાખવાની જરૂરિયાત રહે છે.

2. સાવચેતીનો હેતુ :

ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતાઓને ધ્યાને રાખી મોટાભાગના લોકો સાવચેતીના હેતુ માટે હાથ પર નાણાં રાખવાનું પસંદ કરે છે. સામાન્ય રીતે લોકો માંદગી, અકસ્માત કે પછી અન્ય સામાજિક જવાબદારી પૂરી કરવા હાથ પર નાણાં રાખવાનું પસંદ કરે છે. આ જ રીતે વેપારીઓ અને ઉત્પાદકો પણ આગ લાગવાના, ચોરી થવાના કે અન્ય

કુદરતી કે માનવસર્જિત જોખમોને પહોંચી વળવા માટે સાવચેતીના હેતુ માટે અમુક નાણાં હાથ પર રાખે છે.

સાવચેતીના હેતુ માટે કેટલાં નાણાં રાખવામાં આવશે તેનો આધાર વ્યક્તિના પોતાના વલણ પર આધારિત છે. જો વ્યક્તિ નિરાશાવાદી કે નકારાત્મક વલણ ધરાવતો હોય તો સાવચેતીના હેતુસર હાથ પર વધુ રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે. જ્યારે વ્યક્તિ સકારાત્મક કે આશાવાદી હોય તો તે હાથ પર ઓછી રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે.

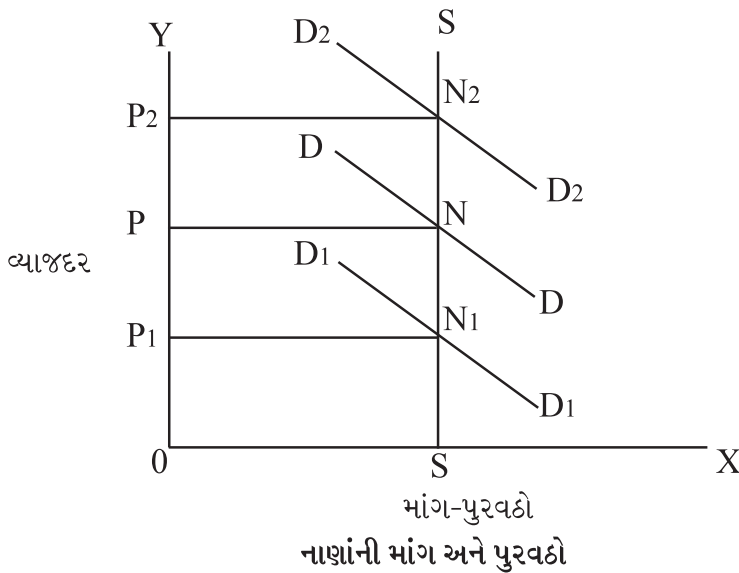
3. સટ્ટાનો હેતુ :

ઘણી બધી વાર વ્યક્તિગત રીતે વ્યક્તિ વેપારી ઉત્પાદક સટ્ટાનો લાભ લેવા સટ્ટાબજારમાં રોકાણ કરવા હાથ પર રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે. સટ્ટાબજાર એટલે કોઈ વ્યક્તિ જામીનગીરી (શેર) કે વસ્તુઓ (ખેતપેદાશ, સોનુ-ચાંદી) ઓછા ભાવે ખરીદી કરી અને ભાવ વધે ત્યારે ફરી વધુ ભાવે બજારમાં વેચી નાંખે છે. આવા હેતુથી જ્યારે ખરીદ-વેચાણ થાય ત્યારે આ બજારને સટ્ટાબજાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને આવાં હેતુથી કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિને સટ્ટાકીય પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અમુક લોકો ભવિષ્યમાં બજારમાં શું બની શકે તેનો અંદાજ અગાઉથી મેળવી શકતા હોય છે. આથી તેઓ આ કુશળતાનો ઉપયોગ સટ્ટાકીય પ્રવૃત્તિ કરવામાં કરે છે. આમ, બજારમાં ભવિષ્યમાં થઈ શકે તેવા લાભનો અંદાજ મેળવવા માટે હાથ પર વધુ નાણાં રાખવાનું પસંદ કરે છે.

જો ભવિષ્યમાં બજારમાં તેજી આવવાનો અંદાજ હોય તો લોકો હાથ પર ઓછા નાણાં રાખી બજારમાં વધુ રોકાણ કરવાનું પસંદ કરે છે. એની સામે જો બજારમાં મંદી આવવાની શક્યતા હોય તો બજારમાંથી રોકાણ પાછું ખેંચી હાથ પર વધુ પ્રમાણમાં રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે.

આમ, લોકો ઉપરોક્ત ત્રણેય જુદા જુદા હેતુ માટે હાથ પર રોકડ રાખવાનું પસંદ કરે છે. આ સિદ્ધાંતની આકૃતિની મદદથી આ પ્રમાણે રજૂઆત કરી શકાય.

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં OX પર નાણાંની માંગ અને પુરવઠો તથા OY પર વ્યાજનો દર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અગાઉ કરેલ ચર્ચા મુજબ ટૂંકાગાળામાં નાણાંનો

પુરવઠો સીમિત રહે છે. જ્યારે સમયાંતરે માંગમાં ફેરફાર થતો રહે છે. આમ, જુદા જુદા વ્યાજદરે માંગ જુદી જુદી રહે છે. નાણાંની માંગ અને વ્યાજદરને વિરુદ્ધ સંબંધ હોવાથી નાણાંનો માંગવક ડાબી બાજુ ઉપરથી જમણી બાજુ નીચે તરફ ઢાળ ધરાવે છે.

1. માંગરેખા DD અને પુરવઠા રેખા SS, એકબીજાને N બિંદુએ છેદે છે. અહીં નાણાંની માંગ અને નાણાંનો પુરવઠો OS રહે છે જ્યારે વ્યાજદર OP નક્કી થાય છે.
2. જો નાણાંની માંગ DDથી વધીને D₂D₂ થાય ત્યારે પણ નાણાંનો પુરવઠો સ્થિર એટલે કે OS જ રહે છે એટલે કે નાણાંના પુરવઠા કરતા નાણાંની માંગ વધુ હોવાથી વ્યાજનો દર OPથી વધીને OP₂ નક્કી થાય છે.
3. જો નાણાંની માંગ DDથી ઘટીને D₁D₁ થાય ત્યારે પણ નાણાંનો પુરવઠો તો સ્થિર જ રહે છે. અહીં નાણાંની માંગ ઓછી OS₁ અને તેનાં કરતાં તેનો પુરવઠો વધુ એટલે કે OS હોવાથી વ્યાજદર ઘટીને OP માંથી OP₁ થઈ જાય છે.

આમ, સિદ્ધાંત પ્રમાણે નાણાંનો પુરવઠો ટૂંકાગાળામાં સ્થિર રહેતો હોવાથી વ્યાજનો દર માત્ર નાણાંની માંગમાં થતા ફેરફારને આધારે નક્કી થાય છે.

● સિદ્ધાંતની ટીકાઓ :

1. નાણાંના પુરવઠાની સ્પષ્ટતા :

કેઈન્સે અહીં નાણાં પુરવઠાની કોઈ ચોક્કસ સ્પષ્ટતા આપી નથી. કોઈ એક બિંદુએ કેઈન્સ માત્ર રોકડ નાણાંનો જ નાણાંના પુરવઠામાં સમાવેશ કરે છે. જ્યારે અન્ય બિંદુએ બેંક નાણાંનો પણ સમાવેશ કરે છે. આમ, આ સિદ્ધાંતની ટીકા થઈ છે.

2. નાણાં પુરવઠાની અવગણના :

કેઈન્સે આ સિદ્ધાંતમાં માત્ર માંગને જ વ્યાજદર નક્કી કરવાનું પરિબળ ગણ્યું છે. જ્યારે પુરવઠાને સ્થિર ગણ્યો છે. જ્યારે વાસ્તવિકતામાં નાણાંનો પુરવઠો એ સ્થિર રહેતું પરિબળ નથી. આમ, વ્યાજનો દર એ ખરેખર માંગ અને પુરવઠા બંને દ્વારા નક્કી થાય છે.

3. ટૂંકાગાળાનો વ્યાજદર :

આ સિદ્ધાંત માત્ર ટૂંકાગાળાના વ્યાજદરની ચર્ચા કરે છે. લાંબાગાળામાં વ્યાજદર કઈ રીતે નક્કી થાય છે તેની કોઈ સ્પષ્ટતા કરતો નથી.

4. સિદ્ધાંત અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે વિરોધાભાસ :

સિદ્ધાંત મુજબ ઓછી રોકડ પસંદગીમાં વ્યાજનો દર ઓછો રહે છે. જ્યારે રોકડ પસંદગી વધુ હોય તો વ્યાજનો દર વધુ રહે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા જોઈએ તો મંદીમાં લોકોની રોકડ પસંદગી વધુ હોય છતાં પણ વ્યાજનો દર મંદીમાં નીચો જોવા મળે છે. આમ, સિદ્ધાંત અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે વિરોધાભાસ જોવા મળે છે.

14.5 સારાંશ :

ઉત્પાદનના ચાર સાધનો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજક ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પોતાની સક્રિય ભાગીદારી નોંધાવે છે. એટલે જ ઉત્પાદન પ્રક્રિયા બાદ ઉત્પાદનના વેચાણ બાદ જે આવક ઊભી થાય તેની વહેંચણી ચારેય સાધનો વચ્ચે કરવામાં આવે છે. જેમાંથી મૂડીના માલિકને મૂડીના ઉપયોગ બદલ જે વળતર ચુકવાય છે તે વ્યાજ છે. વર્તમાન સમયમાં મોટા ભાગના ઉત્પાદનનાં એકમો ઉછીની મેળવેલી મૂડી દ્વારા પોતાનો ધંધો કરવાનું પસંદ કરે છે. જે મૂડી બેંક, વ્યક્તિ અથવા અન્ય નાણાંકીય સંસ્થા પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. આ ઉપરાંત વર્તમાનમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠામાં પણ ઘણાં બધાં પરીવર્તન આવે છે. જેથી વ્યાજના દરમાં પણ ફેરફાર થતા રહે છે. આ ઉપરાંત લોકોની રોકડ પસંદગીમાં પણ ભૂતકાળની સરખામણીએ પરિવર્તન આવ્યું છે. એટલે કે વર્તમાનમાં લોકો નાણાં હાથ પર રાખવાનું ઓછું પસંદ કરે છે. એટલે કે પોતાની પાસે રહેલા નાણાં વર્તમાનની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે ઉપયોગ કરે છે. જેથી અર્થતંત્રમાં નાણાં વધુ ફરે છે. જો કે આ બાબત કાયમી આજ પ્રમાણે રહે તેવું પણ જરૂરી નથી. આથી વ્યાજમાં પણ તે પ્રમાણે ફેરફાર થતો રહે છે. આમ, વ્યાજ કોઈ એક પરિબળ દ્વારા નહીં પરંતુ અનેક પરિબળો એવા છે જે વ્યાજને અસર કરે છે અને આ પરિબળોમાં થતાં પરિવર્તનો વ્યાજમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે.

★ ચાવીરૂપ શબ્દો :

1. **વ્યાજ :** મૂડીના માલિકને તેની મૂડીના ઉપયોગ બદલ જે વળતર ચુકવવામાં આવે છે તેને વ્યાજ કહે છે.
2. **સમયની પસંદગી :** પોતાની પાસે રહેલા નાણાંનો ઉપયોગ વર્તમાન જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કરવો કે ભવિષ્ય માટે નાણાં સાચવી ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવો તેની પસંદગી કરવી એ સમય પસંદગી છે.
3. **તરલતા :** રોકડ પ્રવાહ અથવા અર્થતંત્રમાં ફરતું નાણું કે પછી વ્યક્તિ પાસે રહેલ નાણું એ તરલતા છે.
4. **મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા :** મૂડીના એકમમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી જે ચોખ્ખુ વળતર પ્રાપ્ત થાય છે તેને મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા કહે છે.
5. **આત્મસંયમ :** પોતાની પાસે રહેલ નાણાં અથવા બચતનો ઉપયોગ હાલમાં કે તુરંત જ કે પછી વર્તમાનમાં ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો એટલે આત્મસંયમ.
6. **વ્યાજ નક્કી કરનાર બિનનાણાંકીય પરીબળ :** જે પરિબળો વ્યાજ નક્કી કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે પરંતુ તેને નાણાં સાથે સંબંધ નથી અથવા કહો કે શુદ્ધ રીતે નાણાંકીય નથી તે પરિબળો બિનનાણાંકીય છે.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. વ્યાજ એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....

2. વ્યાજને અસર કરતાં પરિબલો વિગતે સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

3. વ્યાજને અસર કરતાં નાણાંકીય પરિબલો જણાવો.

.....
.....
.....
.....

4. વ્યાજને અસર કરતાં બિનનાણાંકીય અને અન્ય પરિબલોની ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

5. રોકડ પસંદગી અથવા તરલતા એટલે શું ?

.....
.....
.....

6. ધીરાણપાત્ર ભંડોળની માંગ અને ધીરાણપાત્ર ભંડોળનો પુરવઠો સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

7. મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા એટલે શું ?

.....

8. વ્યાજ નક્કી કરનાર કેઈન્સનો રોકડ પસંદગીનો સિદ્ધાંત સમજાવો.

.....

★ નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા છે તે જણાવો.

1. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ અનુસાર વ્યાજદરેએ બિન નાણાકીય પરિબલો દ્વારા નક્કી થાય છે.
2. આલ્ફ્રેડ માર્શલ અનુસાર ધનીક લોકો નાણાંનું ધિરાણ કરવા વધારે ત્યાગ કરે છે.
3. વ્યાજનો સમય પસંદગીનો ખ્યાલ ફિશર દ્વારા આપવામાં આવ્યો.
4. માર્શલના મત અનુસાર વ્યાજદરએ નાણાંની માંગ અને પુરવઠાના સંયુક્ત પરિબલો દ્વારા નક્કી થાય છે.
5. જનરલ થિયરી પુસ્તકનાં લેખક જે.એમ કેઈન્સ છે.
6. લોકોને ભવિષ્યમાં તેજી આવવાની અપેક્ષા હોય તો હાથ પર રોકડ પસંદગી ઓછી કરે છે.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

ખરા ખોટા

1. ખરું	2. ખોટું
3. ખરું	4. ખરું
5. ખરું	6. ખરું

★ સંદર્ભ :

1. Pradeep Kumar, Introductory Micro Economics, Taxman Publication.
2. એચ. કે. ત્રિવેદી, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. Rajiv Bansal, Micro Economics.
4. Yadav, Mishra, Business Economics, Mathw, Vyas, R.S.B.A. Publication.